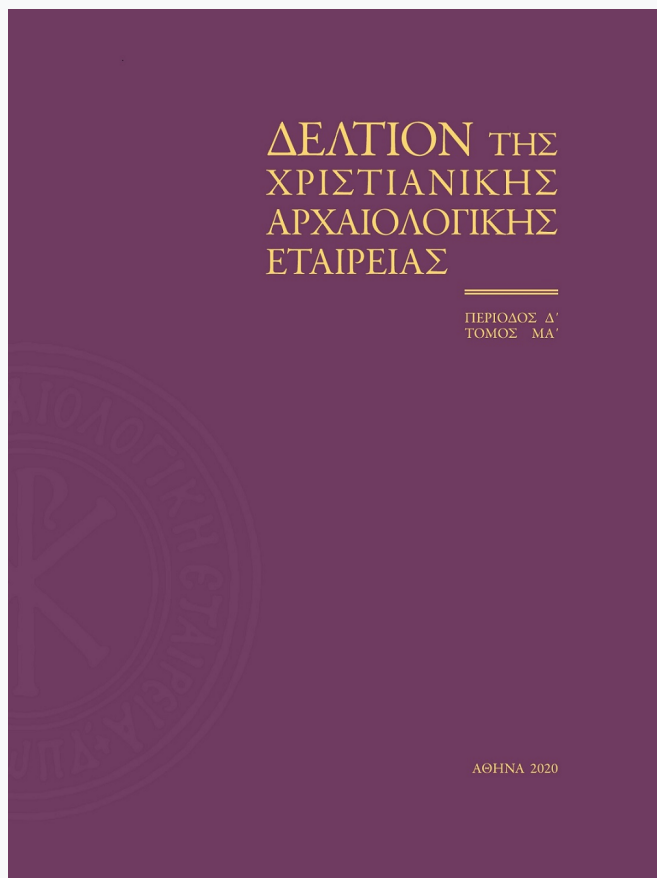

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Το τάμα ενός τριβούνου. Παλιοχριστιανική αφιερωτική επιγραφή από την Πάτμο .

Κωνσταντία ΚΕΦΑΛΑ (Konstantia KEFALA)

doi: [10.12681/dchae.26258](https://doi.org/10.12681/dchae.26258)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΕΦΑΛΑ (Konstantia KEFALA) Κ. (2021). Το τάμα ενός τριβούνου. Παλιοχριστιανική αφιερωτική επιγραφή από την Πάτμο . *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 363–380. <https://doi.org/10.12681/dchae.26258>

ΤΟ ΤΑΜΑ ΕΝΟΣ ΤΡΙΒΟΥΝΟΥ.
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΦΙΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

Στο παρόν άρθρο δημοσιεύεται για πρώτη φορά συστηματικά μια αφιερωτική επιγραφή του 5ου ή του 6ου αιώνα, που σώζεται επαναχρησιμοποιημένη στον ναό του Αγίου Θαλλελαίου στη Χώρα της Πάτμου. Σε αυτήν μαρτυρείται η επίστρωση μιας βασιλικής με δαπάνη του διασωθέντος από ναυάγιο τριβούνου Παύλου, επί επισκόπου Μελιτίου. Η επιγραφή είναι πιθανό να σχετίζεται με την παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, τα απομεινάρια της οποίας περιγράφονται στο πρακτικό της παράδοσης του νησιού στον όσιο Χριστόδουλο. Από το ίδιο μνημείο προέρχονται ακόμα επιγραφή εγκαινίων με μνεία του επισκόπου Επιθυμητού και ενεπίγραφος όρος.

This article aims to present systematically for the first time a reused votive inscription of the 5th or the 6th century, preserved now in the church of Saint Thallelaios at Chora, Patmos. It commemorates the paving of a basilica at the expense of the tribune Paul after he was rescued from a shipwreck, during Melitios' episcopate. The inscription is probably connected with the Early Christian basilica of Saint John the Theologian, the remains of which are recorded in the inventory of the island before it was handed over to Hosios Christodoulos. A foundation inscription mentioning bishop Epithymetos and a boundary mark also originate from the same monument.

Λέξεις κλειδιά

Παλαιοχριστιανική περίοδος, αφιερωτική επιγραφή, βασιλική, τριβούνος, Πάτμος.

Keywords

Early Christian period; votive inscriptions; Basilica; Tribune; Patmos.

Στο βιβλίο του Πατμιακά τοπωνύμια, έκδοση του 1956, ο καθηγητής Παναγιώτης Κρητικός, αναλύοντας το τοπωνύμιο Άης Βασίλης, περιγράφει το συγκρότημα των τριών εκκλησιών των Αγίων Βασιλείου, Θαλλελαίου και Αθανασίου, που βρίσκεται στη θέση Πίσω Λότζα του οικισμού της Χώρας Πάτμου¹. Οι δύο πρώτοι ναοί, στη βόρεια πλευρά του κτηριακού συνόλου, επικοινωνούν μεταξύ τους με ευρύ τόξο και είναι γνω-

στοί για τις τοιχογραφίες τους που φιλοτεχνήθηκαν το έτος 1722 από τον ζωγράφο Σταυριανό εκ Χίου². Στο ίδιο λήμμα ο συγγραφέας καταγράφει την τοποθετημένη σε δεύτερη χρήση πλάκα της αγίας τράπεζας του Αγίου Θαλλελαίου, δημοσιεύοντας για πρώτη φορά, με αρκετά λάθη, τη χαραγμένη σε αυτή επιγραφή: «Παῦλος

* Δρ. Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ΥΠΠΟΑ, kefaladina@yahoo.gr

¹ Π. Κρητικός, Πατμιακά τοπωνύμια (γεωγραφία, ιστορία, ετυμολογία, παραδόσεις), Αθήνα 1956, 72-74. Βλ. επίσης, Χ. Κουτελάκης, «Οικόσημα από τα Δωδεκάνησα σε τέμπλα και εικόνες», Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος 4 (1984), 94-96.

² G. Gerola, «I monumenti medioevali delle tredici Sporadi – II», *Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 2 (1916), 88. Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος, Αθήνα 1957, 53, εικ. 139-143. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1977, 38. Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα 1986, 87. Ο ίδιος, «Δωδεκανήσοι ζωγράφοι και ζωγραφικά έργα στα Δωδεκάνησα», *Δωδ.Χρον* 14 (1991), 122. Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 1, Αθήνα 1997, 377.

Τριβίς ναυαγίω περιπεσών καὶ σωθεὶς εὐχαῖς τῶν Ἁγίων εὐχαριστῶν ἔστρωσα τὴν Βασιλικὴν. Ἐπὶ τοῦ Θεοφιλεστ...υ ἐπισκόπου Μελετίου, ἐγένετο ἡ στρωσὶς ὑπὸ τὸν τεχνικὸν τῆς πόλις γενεθλίου Ἰωάννη Κυριακοῦ Σαμματίου»³.

Τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ εἶχε πρῶτος ἐντοπίσει καὶ σχολιάσει ὁ ἱερομόναχος Γεράσιμος Σμυρνάκης στὸ θεμελιώδες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Πάτμου χειρόγραφο ἔργο του, ποὺ φυλάσσεται με μέγιστη φροντίδα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου⁴. Ὁ ἀρχαιοδίφης ἱερομόναχος, ἐπεὶ ἀπὸ ἐπιτόπιες, διεξοδικές μελέτες καὶ τὴν ἀμείψιμη ἐπαφή του με τὰ μνημεῖα τοῦ νησιού, κατέθεσε λεπτομερῶς τὶς παρατηρήσεις του γιὰ αὐτὰ στὰ χειρόγραφα του, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀκόμα –δίῳς μετὰ τὴν ῥαγδαία μετάλλαξη τοῦ πατμιακοῦ τοπίου τὶς τελευταῖες δεκαετίες– πολὺτιμη καὶ ἀθηντική πηγή γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν μνημειακὴ τοπογραφία τοῦ νησιού. Ἡ ἐπανάληψη τῶν σχολίων τοῦ Σμυρνάκη, ἀλλὰ καὶ τῶν σφαλμάτων τοῦ στὴ μεταφορὰ τῆς ἐπιγραφῆς, ἐπιτρέπουν νὰ πιθανολογήσουμε πὼς ὁ Παναγιώτης Κρητικός ἀντέγραψε αὐτοῦσια καὶ χωρὶς σχολαστικὸ ἔλεγχο τὴν ἀρχικὴ μεταγραφή τοῦ Ναυπλιώτη ἱερομονάχου.

Ἡ πατμιακὴ ἐπιγραφή

Ἡ ἐνεπίγραφη λίθινη πλάκα, ἡ ὁποία ἐκτοτε διέλαθε τὴν προσοχή τῶν ἐρευνητῶν⁵, βρῖσκεται ἀκόμα στὴν ἴδια θέση, τοποθετημένη ἐπάνω σὲ κτιστὴ καὶ γραπτὴ

³ Κρητικός, *Πατμιακὰ τοπωνύμια* (ἄ.π., ὑποσημ. 1), 73.

⁴ Ἀρχιμ. Γ. Σμυρνάκης, *Ἡμυστηριοφύλαξ νήσος Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἢ καλουμένη Πάτμος*, χφ, χ.χ., 100. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γεράσιμου Σμυρνάκη, βλ. Ἰ. Χατζηφώτης, «Ὁ λόγιος ἱερομόναχος Γεράσιμος Σμυρνάκης (Ναύπλιο 1862 – Πάτμος 1935)», Ἰ. Χατζηφώτης (ἐπιμ.), *Ἀββακοῦμ Λαυριώτης ὁ ἀνυπόδητος* καὶ ἄλλα Ἀθωνικά Μελετήματα, Κατερίνη 1993, 23-78 καὶ, ἰδιόκτερα γιὰ τὸ σύγγραμμά του σχετικὰ με τὴν Πάτμο, 62-72.

⁵ Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς περιελήφθη πρόσφατα στὴ νέα συστηματικὴ ἐκδοσὴ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Πάτμου: D. Bosnakis – K. Hallof (ἐπιμ.), *Inscriptiones Graecae Insularum Maris Aegaei Praeter Delum, Consilio et Auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis Editae*, fasc. IV, *Inscriptiones Coi, Calymnae, Insularum Milesiarum*, pars IV, *Inscriptiones Coi Insulae, Inscriptiones Insularum Milesiarum*, Βερολίνο – Βοστώνη 2018, 1286, ἀριθ. 3931 (Κ. Κεφαλα), πίν. X, 3931.

κυλινδρική βάση καὶ πακτωμένη στὸν τοῖχο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ Ἁγίου Θαλλελαίου, με τὴν ἐγγράρακτη ἐπιφάνεια, εὐτυχῶς, ὁρατὴ στὴν ἐπάνω πλευρὰ (Εἰκ. 1). Εἶναι κυκλοτερῆς, κάπως ἀτεχνα λαξευμένη, με μέγιστη ὀριζόντια διάμετρο 84 ἐκ. καὶ ἀντίστοιχη κάθετη 75 ἐκ., καὶ με ελάχιστο πάχος 4 ἐκ. (κοντὰ στὸ χεῖλος) καὶ μέγιστο 15 ἐκ. (στὸ κάτω μέρος)· περιμετρικὰ ἐμφανίζει ἀποτμήσεις (Εἰκ. 2, 3, 4). Ἡ ἐπιγραφή εἶναι κεφαλαιογράμματη, ἐνανάγνωστη, ἀναπτύσσεται σὲ δεκατρεῖς στίχους καὶ ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα:

- 1 Χ Μ Γ
Παῦλος τριβ(οῦνος)
ναυαγίω περι-
πεσών καὶ σωθεὶς
- 5 εὐχῆς τῶν ἁγίων εὐ-
χαριστῶν ἔστρωσα
τὴν βασιλικὴν
ἐπὶ τοῦ θεοφιλεστ(άτου)
ἐπισκόπου Μελετίου
- 10 ἐγένετω ἡ στρωσὶς ὑπὸ τὸν
τεχνικὸν τῆς πόλ(εως)
Γενεθλίου, Ἰωάννη,
Κυριακοῦ, Σαμματίου

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐν γένει ὀρθογραφήμενη, εἰάν ἐξαιρεθοῦν οἱ λέξεις *εὐχῆς* ἀντὶ *εὐχαῖς*, *ἐγένετω* ἀντὶ *ἐγένετο*, *στρωσὶς* ἀντὶ *στρώσις* καὶ *τεχνικὸν* ἀντὶ *τεχνιτῶν*. Βραχυγραφεῖς σημειώνονται με τὸ Σ στὶς γραμμὲς 2, 8 καὶ 11, ἀντιστοίχως στὶς λέξεις *τριβ(οῦνος)*, *θεοφιλεστάτου* καὶ *πόλεως*. Τὰ διάστιχα εἶναι σχετικὰ ἰσοῦψή, με ἐμφανῶς μεγαλύτερο κενό, ἴσως σκόπιμα, στὸν ἔνατο στίχο, καὶ τὰ γράμματα ἀνισομεγέθη, πυκνότερα τοποθετημένα στὸν δέκατο στίχο. Ἡ χάραξη εἶναι ἐπιμελημένη καὶ ἡ γραφή γωνιώδης, ἐνῶ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θλαστὴ ὀριζόντια κεραία τοῦ Α καὶ τὸ ρομβοειδὲς σχῆμα τοῦ Φ. Τὸ τρίγραμμα (*compendium*) ΧΜΓ ποὺ σημειώνεται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ἀναλυόμενον ὡς Χ(ριστὸς) ὁ ἐκ Μ(αρίας) Γ(εννηθεὶς) εἶτε ὡς Χ(ριστὸς) Μ(ιχαὴλ) Γ(αβριὴλ), εἶναι ἰδιαιτέρως σύνηθες στὶς παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές, με γενικευμένη χρῆση ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 7ο αἰῶνα⁶.

⁶ W. K. Prentice, «ΧΜΓ, a Symbol of Christ», *Classical Philology* 9/4 (1914), 410-416. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βεροῖας ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι», *ΑΔ* 2 (1916), 162, ἀριθ. 31. Α. C. Bandy, *Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος*, τ. Γ', μέρος Α', Δ'-Θ' αἰ. μ.Χ., *The Greek*

Εικ. 1. Ναός Αγίου Θαλλελαίου. Η ενεπίγραφη πλάκα της αγίας τράπεζας.

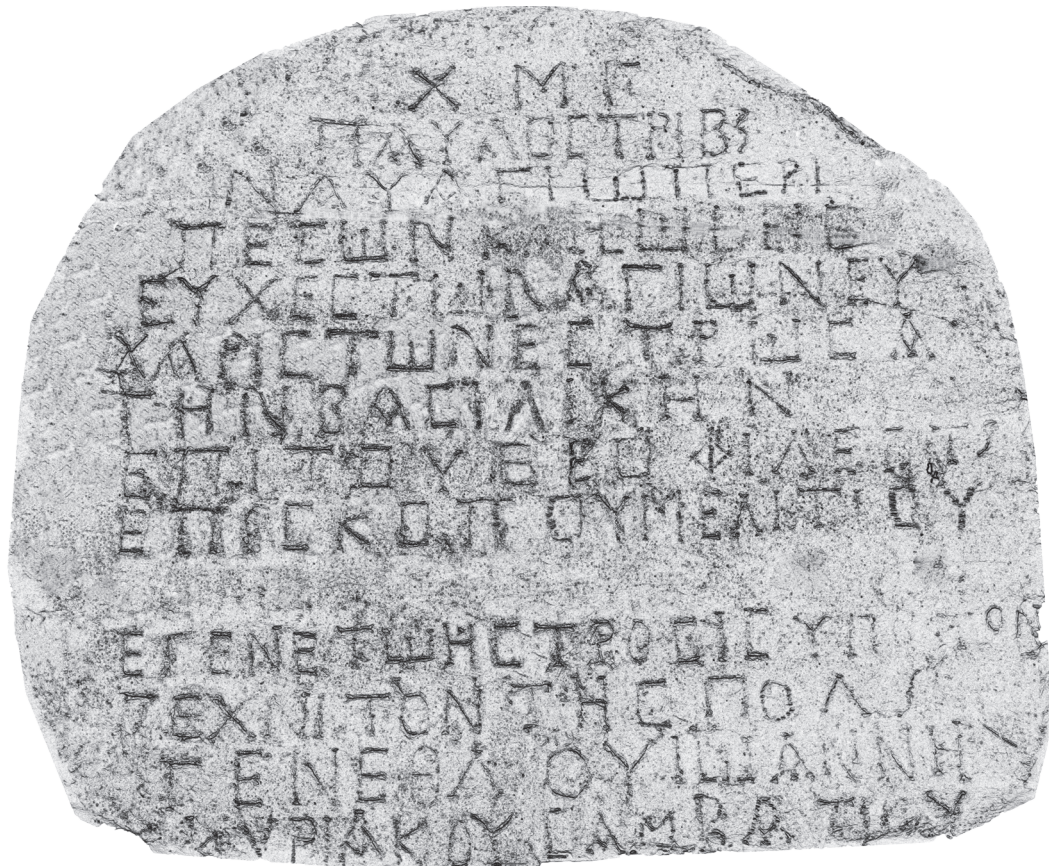
Το αφιερωτικό περιεχόμενο της επιγραφής είναι σαφέστατο. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι πρόκειται για την εκπλήρωση του τάματος ενός Παύλου τριβούνου, ο οποίος, ως ένδειξη ευχαριστίας για τη διάσωσή του από ναυάγιο έπειτα από τη μεσιτεία των αγίων, ανέλαβε τη δαπάνη της επιστροφής του δαπέδου μιας βασιλικής. Η πίστρωση αυτή θα έγινε κατά πάσα πιθανότητα με

ορθογώνιες πλάκες από το ίδιο υλικό που χρησιμοποιήθηκε και για τη χάραξη της επιγραφής, το κυκλωτερές σχήμα της οποίας, σε τύπο ομφαλίου, προτιμήθηκε για τον συγκεκριμένο σκοπό⁷. Από την αφιέρωσή του δεν λείπει ασφαλώς η τιμητική μνεία του επισκόπου αλλά και η αναγραφή των τεσσάρων τεχνιτών που κοπίασαν για την στρώσιν.

Christian Inscriptions of Crete, Αθήνα 1970, 10-11. N. Oikonomides, *Abbreviations in Greek Inscriptions: Papyri, Manuscripts and Early Printed Books*, Σικάγο 1974, 111. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Παρίσι 1983, 43, αρθ. 25. S. R. Llewelyn, «The Christian Symbol ΧΜΓ, an acrostic or an isopsephism?», S. R. Llewelyn (επιμ.),

New Documents Illustrating Early Christianity 8, Grand Rapids – Καίμπριτζ 1997, 156-168. D. Mazzoleni, *Epigrafi del mondo Cristiano antico*, Ρώμη 2002, 278-279, 287-288.

⁷ Πρβλ. τις επιγραφές στον επισκοπικό ναό της Απάμειας [J. C. Balty, «Aramée au VIe siècle. Témoignages archéologiques de la richesse d'une ville», C. Morisson – J. Lefort (επιμ.), *Hommes et*

Εικ. 2. Η αφιερωτική επιγραφή του τριβούνου Παύλου.

Ο δωρητής Παύλος ήταν τριβούνος, φορέας δηλαδή ενός κρατικού αξιώματος που ανάγεται στα ρωμαϊκά χρόνια, επιβιώνει στη βυζαντινή διοίκηση μέχρι τον 7ο αιώνα και απαντά ως τίτλος και κατά τους επόμενους

richesses dans l'Empire byzantine, IVe-VIIe siècle (Réalités Byzantines), Παρίσι 1989, 86-87, pl. XVb. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές του ανατολικού κράτους στην ύψιμη αρχαιότητα», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, Θεσσαλονίκη 1990, 233, εικ. 8], στη βασιλική της Αγίας Αικατερίνης στην Αρζίτσα [G. Kakavas, «An Early Christian Complex with Mosaic Floors at Aghia Kyriaki, Livanates Coast, Phithiotis. New Evidence of a Flourishing Centre», Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Π. Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 297, εικ. 18] και σε ψηφιδωτό δάπεδο στη Γεροσκήπου της Κύπρου (Ντ. Νικολάου, «Η κυπριακή επιγραφική κατά τον 4ο-7ο μ.Χ. αιώνα», *Epigraphy, Numismatics, Prosopography and History of Ancient Cyprus, Papers in Honour of Ino Nikolaou*, Ουψάλα 2013, 259, εικ. 22-24).

αιώνες⁸. Οι τριβούνιοι (tribunes), στρατιωτικοί αξιωματούχοι αρχικά⁹, απέκτησαν αργότερα και διοικητικές

⁸ Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ προσφορὰ τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Συρίας ἐπιγραφῶν καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων*, Αθήνα 1975, 62, αριθ. 133. R. Guiland, «Egrège – perfectissime – clarissime», *ΕΕΒΣ* 35 (1967) (= *Titres et fonctions de l'empire byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, I), 28. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire*, Παρίσι 1972, 63, 119, 157, 183, 209, 233. W. Treadgold, *Byzantium and Its Army*, Καλιφόρνια 1995, 87-92. Για τον τίτλο «τριβούνισσα», βλ. Ε. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικῶν στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* (Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 29), Θεσσαλονίκη 2000, 137.

⁹ D. Feissel, «Les breviateurs de Kasai en Pamphylie: un jugement du maître des offices sous le règne de Zénon», R. Haensch (επιμ.), *Recht haben und Recht bekommen im Imperium Romanum, Das*

Χ Μ Γ
 ΠΑΥΛΟΥΣΤΡΙΒΣ
 ΝΑΥΑΓΙΩΠΕΡΙ
 ΠΕΣΩΝΚΑΙΣΩΘΕΙΣ
 ΕΥΧΕΣΤΩΝΑΓΙΩΝΕΥ
 ΧΑΡΙΣΤΩΝΕΣΤΡΩΣΧ
 ΤΗΝΒΑΣΙΛΙΚΗΝ
 ΕΠΙΤΟΥΘΕΟΦΙΛΕΣΤΣ
 ΕΠΙΣΚΟΠΟΥΜΕΛΙΤΙΟΥ

 ΕΓΕΝΕΤΩΗΣΤΡΟΣΤΣΥΠΟΤΟΝ
 ΤΕΧΝΙΤΟΝΤΗΣΠΟΛΣ
 ΓΕΝΕΘΛΙΟΥΤΩΑΝΝΗ
 ΚΥΡΙΑΚΟΥΣΑΜΒΑΤΙΟΥ

Εικ. 3. Η αφιερωτική επιγραφή του τριβούνου Παύλου. Σχεδιαστική απόδοση.

αρμοδιότητες, με την προσθήκη του τίτλου του νοταρίου, ως αυτοκρατορικοί επιτετραμμένοι στις βυζαντινές επαρχίες και ανώτεροι δημόσιοι λειτουργοί¹⁰. Το επίση-

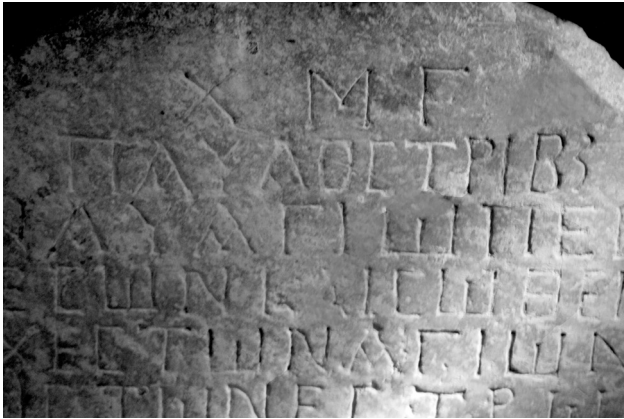
μο αυτό αξίωμα του κρατικού διοικητικού μηχανισμού αναφέρεται αρκετά συχνά σε επιγραφές¹¹, όπως επί πα-

Gerichtswesen der römischen Kaiserzeit und seine dokumentarische Evidenz. Ausgewählte Beiträge einer Serie von drei Konferenzen an der Villa Vigoni in den Jahren 2010 bis 2012 (The Journal of Juristic Papyrology, suppl. 24), Βαρσοβία 2016, 672, 674, 696-698. J. Haldon, «Administrative Continuities and Structural Transformations in East Roman Military Organisation ca. 580-640», F. Vallett – M. Kazanski (επιμ.), *L'Armée romaine et les barbares du 4e au 7e siècle*, Παρίσι 1993 (= *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot 1995, V), 6. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (284-602), A Social and Administrative Survey*, 2, Οξφόρδη 1964, 573-575, 640-641.

¹⁰ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire, I, De l'état romain à l'état byzantine (284-476)*, Παρίσι 1959, 56, 112. Α. Αναστασιάδου, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αφιερωματικές και κτητορικές επιγραφές ναών της Μ. Ασίας*

(4ος-15ος αι.) (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 2004, 362. Βλ. επίσης: Έτιμολογικὸν τὸ μέγα, ἤγουν Ἡ Μεγάλη Γραμματικὴ, opera Friderici Sylburgii, Λειψία 1816, 694. E. Schwatrz (επιμ.), *Acta Consiliorum Oecomenicorum*, tomus primus, volumen primum, pars septima, Βερολίνο - Λειψία 1929, 161-162. J. Reiske (επιμ.), *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, 1, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Βόννη 1829, 312, 495.

¹¹ Βλ. ακόμα την επιγραφή του λαμπροτάτου τριβούνου και εργολάβου Ανγούλα [D. Feissel, «Procopé et les autres sources, études comparatives et regionales. Les édifices de Justinien au témoignage de Procope et de l'épigraphie», *An Tard* 8 (2000), 93], τα μονογράμματα του τριβούνου Μάρκου (ή Μαυριζίου) σε κιονόκρανα από ναό της Αφροδισιάδας, του 6ου αιώνα, σήμερα στο Μουσείο της πόλης [Αναστασιάδου, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες*, ό.π. (υπόσημ. 10), 362, αριθ. 153. Ch. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity. The Late Roman and Byzantine Inscriptions*, Λονδίνο 1989 [ανα-

Εικ. 4. Η αφιερωτική επιγραφή του τριβούνου Παύλου, λεπτομέρεια της χάραξης.

ραδείγματι στην επιτύμβια στήλη του δεκαοκτάχρονου Ανδρέα Κομιτά, του 5ου πιθανώς αιώνα, σήμερα στο Μουσείο των Φιλίππων, η οποία προέρχεται από τη βασιλική εκτός των τειχών¹², και σε αφιερωτική επιγραφή από την Κω, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό

θεωρημένη ηλεκτρονική έκδοση: <http://insaph.kcl.ac.uk/ala2004/incription/eAla101.html>], 161-162, αριθ. 101, πίν. 27)], την εγχάρακτη αφιερωτική επιγραφή του Μάμμα τριβούνου από τη βασιλική στο Kara Dağ (Bir Bin Kilise, Madenşehir) στα Βάρατα της Λυκαονίας, που χρονολογείται στον 5ο ή στον 6ο αιώνα [Αναστασιάδου, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες*, ό.π. (υποσημ. 10), 475-476, αριθ. 262Γ. Sir W. M. Ramsay, G. I. Bell, *The Thousand and One Churches*, Λονδίνο 1919, 533-535, αριθ. 23, εικ. 378.23. J. Strzykowski, *Kleinasiens. Ein Neuland der Kunstgeschichte*, Λειψία 1903, 61] και την επιγραφή του Στεφάνου τριβούνου σε εκκλησία στο Quweismeh της Ιορδανίας [M. Piccirillo, «Le chiese de Quweismeh-Amman», *Liber Annuus* 34 (1984), 337-338. A. E. Felle, *Biblia Epigraphica. La sacra scrittura nella documentazione epigrafica dell' orbis christianus antiquus (III-VIII secolo)*, (Inscriptiones Christianae Italiae, Subsidia V), Μπάρι 2006, 84, αριθ. 94]. Βλ. επίσης, A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin* (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance, Monographies 13), Παρίσι 2002, 25, 240. D. Feissel, *Chroniques d'épigraphie byzantine, 1987-2000* (Collège de France-CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance, Monographies 20), Παρίσι 2006, 11, αριθ. 30, και 281, αριθ. 901.

¹² Στ. Πελεκανίδης, «Η ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων», *AE* 1955, 167, εικ. 54. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes*, ό.π. (υποσημ. 6), 207-208, αριθ. 247, πίν. LVIII. P. Pilhofer, *Philippi, Band II, Katalog der Inschriften von Philippi*, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 119), Tübingen 2000, 100, αριθ. 104.

του 5ου ή στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα. Στην τελευταία μνημονεύεται ο Ταύρος, περιβλεπτος τριβούνος, νοτάριος, ρεφερενδάριος και άρχων¹³.

Ένας τριβούνος ομώνυμος αυτού της εξεταζόμενης επιγραφής δραστηριοποιείται στα μέσα του 6ου αιώνα στην περιοχή της Κιλικίας: η παρουσία του στη σύνοδο της Μοψουεστίας το 550 μνημονεύεται στις πηγές¹⁴, ενώ στο ίδιο πρόσωπο είναι πιθανό να αναφέρεται και μια εγχάρακτη επιγραφή επίκλησης σε κιονόκρανο από την ίδια πόλη, σήμερα στο Μουσείο των Αδάνων, που χρονολογείται στον 6ο αιώνα¹⁵. Τόσο το διαδεδομένο όνομα Παύλος όσο και το κοινότοπο αξίωμα του τριβούνου δεν συνεισφέρουν επαρκώς στη διατύπωση της, ελκυστικής κατά βάθος, υπόθεσης να ταυτίζεται ο ναυαγός της Πάτιμου με τον Παύλο της Μοψουεστίας

¹³ M. Segre, *Iscrizioni di Cos*, (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, VI), Ρώμη 1993, 1 (testo): 187-188 (EV 63), 2 (tavole): πίν. 89. D. Feissel, «Une inscription de Kos et une loi de Valens (Iscrizioni di Cos ED 90 et CTh 13,10,7)», *Chiron* 39 (2009), 307. S. Cosentino, «Episcopato e società a Kos tra IV e VIII secolo», I. Baldini – M. Livadiotti (επιμ.), *Archeologia protobizantina a Kos. La città e il complesso episcopale*, Μπολόνια 2015, 106-109, εικ. I.2.1. G. Deligiannakis, *The Dodecanese and the Eastern Aegean Islands in Late Antiquity, AD 300-700*, Οξφόρδη 2016, 49.

¹⁴ G. Dagron, J. Marcillet-Jaubert, «Inscriptions de Cilicie et de l'Isaurie», *Belleten* 42 (1978), 405-406, αριθ. 34, πίν. VII. G. Dagron, «Two Documents Concerning Mid-Sixth Century Mopsuestia», A. Laiou-Thomadakis (επιμ.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick 1980 (= *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, VI), 24-25. G. Dagron, D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation de Byzance, Monographies 4), Παρίσι 1987, 147-148, αριθ. 91, πίν. XXXVIII. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire, v. III.B, A.D. 527-641*, Καμπριτζ 1992, Paulus 14. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 9, Φλωρεντία 1763, στ. 276. Βλ. επίσης, Dagron, Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, ό.π., 148-149, αριθ. 92. A. Avramea, «Mort loin de la patrie. L'apport des inscriptions paléochrétiennes», *Epigrafia medievale greca e Latina. Ideologia e funzione*, *Atti del seminario di Erice (12-18 settembre 1991)*, επιμ. G. Cavallo – C. Mango, Σπολέτο 1995, 38, αριθ. 159.

¹⁵ Αναστασιάδου, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες*, ό.π. (υποσημ. 10), 96, 581, αριθ. 378, πίν. 53. Dagron, Marcillet-Jaubert, «Inscriptions de Cilicie et d'Isaurie», ό.π. (υποσημ. 14), 405-406, αριθ. 34. *SEG* 28, 1284. Dagron, Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, ό.π. (υποσημ. 14), 148, σημ. 74.

ας, πρόσωπα που συνδέονται επιπλέον με μια διάθεση φιλοτιμίας και την πρόθεση για ανάληψη δωρεών.

Η τυπική χρήση της μετοχής *εὐχαριστῶν*, που συνοδεύει τον δωρητή, εκφράζει την ευγνωμοσύνη του ευεργετηθέντος για την επίτευξη της ευχής του με την έμπρακτη ανταπόδοση της οφειλής¹⁶. Από την άλλη μεριά, η χρήση του ρήματος *ἔστρωσα* σε πρώτο ενικό πρόσωπο ακολουθεί τον συρμό σε παρόμοιες υπογραφές της παλαιοχριστιανικής περιόδου, με τον χορηγό να οικειοποιείται εξ ολοκλήρου την πατρότητα του έργου¹⁷. Το ρήμα, μεταφέροντας την ενέργεια των τεχνιτών στο υποκείμενο, μεταβιβάζει και την έννοια της καλλιτεχνικής δημιουργίας απευθείας στον χρηματοδότη της, που τότε θεωρείτο και προβαλλόταν ως ο κατεξοχήν υπεύθυνος της επέμβασης¹⁸. Ως προς το περιεχόμενο της η λέξη περιγράφει εν γένει την επίστρωση ενός κτηρίου με ψηφιδωτά, μαρμαροθετήματα ή λίθινες πλάκες. Είναι μάλλον βέβαιο, όμως, ότι στην προκειμένη περίπτωση θα επρόκειτο για την πλακόστρωση της βασιλικής, αφενός γιατί θα ήταν μάλλον απίθανο να χρησιμοποιηθεί λίθινη πλάκα για τη χάραξη μιας επιγραφής που έμελλε να τοποθετηθεί σε ψηφιδωτό δάπεδο, και αφετέρου διότι σε ανάλογες αφιερωτικές επιγραφές ψηφιδωτών δαπέδων χρησιμοποιούνται συνήθως οι κυριολεκτικότερες εκφράσεις *ἐψηφῶσε(ν)*, *ἐψηφοθέτησε(ν)*,

ἐποίησε(ν) τὴν ψηφοθεσίαν – *τὴν μουσῶσιν, ἐκέντησε(ν)*¹⁹.

Για την επίστρωση με μαρμαρόπλακες, αντιθέτως, γίνεται χρήση της φράσης *ἔστρωσε* (*μαρμάρῳ* ή *μετάλλῳ*), όπως σε επιγραφή από το βαπτιστήριο της βασιλικής του αρχιερέως Πέτρου στις Φθιώτιδες Θήβες²⁰. Επιπροσθέτως, ο όρος *τεχνίτης*, ως δηλωτικός επαγγελματικής ιδιότητας, δεν φαίνεται να υπονοεί τον ψηφοθέτη, που συνήθως και αυτοπροσδιορίζεται και χαρακτηρίζεται με τις ονομασίες *ψηφωτής*, *ψηφάριος*, *κεντητής*, *μουσιάριος*, *μουσωτής*²¹. Η έννοια της λέξης *τεχνίτης* είναι ευρύτερης σημασίας και εκφράζει περισσότερο την εμπλοκή με εξειδικευμένες οικοδομικές εργασίες²² στην εξεταζόμενη επιγραφή πιθανώς υπονοείται ότι οι τέσσερις άνδρες ανέλαβαν τόσο την κατεργασία της πέτρας²³ όσο και την κατασκευή του δαπέδου. Στις

¹⁶ J. P. Caillet, «Les dédicaces privées de pavements de mosaïque à la fin de l'Antiquité Occident européenne et monde grec: données socio-économiques», X. Barral I Altet (επιμ.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge. Colloque international, Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II-Haute Bretagne, 2-6 mai 1983*, II, *Commande et travail*, Παρίσι 1987, 31. Βλ. επί παραδείγματι, Α. Φιλαδέλφειος «Νικοπόλεως ἀνασκαφαί», *AE* 1917, 66. Α. Κ. Ορλάνδος, «Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κῶ», *AE* 1966, 92, εικ. 92. R. Meriç – R. Merkelbach – J. Nollé – S. Şahin (επιμ.), *Inscripciones Griechischen Städte aus Kleinasien, 17.2, Die Inschriften von Ephesos*, VII.2, Βόννη 1981, 371, αριθ. 3823.

¹⁷ Κ. Ι. Κρητικάκου, «Μνείες οικοδομικών επαγγελματιών στις επιγραφές της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής Παλαιστίνης», *Ποικίλα*, (Μελετήματα 10, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας), Αθήνα 1990, 381-382.

¹⁸ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Παρατηρήσεις σχετικά με τους τύπους υπογραφής καλλιτεχνών και τεχνιτών στην παλαιοχριστιανική εποχή συγκριτικά με την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα», *Αμνηστ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Α', Θεσσαλονίκη 1987, 90, 96-97. R. Haensch, «Le financement de la construction des églises pendant l'antiquité tardive et l'évergétisme antique», *An Tard* 14 (2006), 55-57.

¹⁹ Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Παρατηρήσεις σχετικά με τους τύπους υπογραφής», ό.π. (υποσημ. 18), 90. Η ίδια, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, II, *Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα*, (Βυζαντινά Μνημεία 7, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών), Θεσσαλονίκη 1987, 28-38. Η ίδια, *Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ψηφοθέτη (4ος αἰ. π.Χ. – 8ος αἰ. μ.Χ.)*, Αθήνα 2011, 27-41.

²⁰ Γ. Ε. Μυλωνάς (επιμ.), *Τὸ Ἔργον τῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1984*, Αθήνα 1985, 50 (Π. Λαζαριδης), εικ. 69.

²¹ G. Jacopich, *Edifici bizantini di Scarpanto. Mosaici ed iscrizioni*, Ρόδος 1925, 29, 32. Η. J. Magoulias, «Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Centuries as Viewed in the Lives of the Saints», *Byzantinoslavica* 37 (1976), 13. C. Balmelle, J. P. Darmon, «L'artisan-mosaïste dans l'Antiquité tardive», X. Barral I Altet (επιμ.), *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge, Colloque international, Centre National de la Recherche Scientifique, Université de Rennes II, Haute-Bretagne, 2-6 mai 1983*, I, *Les hommes*, Παρίσι 1986, 241-242. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ψηφοθέτη*, ό.π. (υποσημ. 19), 21-22.

²² Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Μνείες καλλιτεχνών και τεχνιτών σε κείμενα της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (3 Απριλίου 1987)*, (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών), Θεσσαλονίκη 1988, 295, 298-299, 303-304. Κρητικάκου, «Μνείες οικοδομικών επαγγελματιών», ό.π. (υποσημ. 17), 391-392. Βλ. επίσης, E. Hanton, «Lexique explicative du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure», *Byzantion* 4 (1927), 63. G. Downey, «Byzantine Architects and their Methods», *Byzantion* 18 (1948), 110. Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου*, ό.π. (υποσημ. 8), 177-184, αριθ. 597-636. J.-P. Sodini, «L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne (IVe- VIIe s.)», *Ktéma* 4 (1979), 75, 79. Dagron, Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, ό.π. (υποσημ. 14), 197-198. R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Φιλαδέλφεια 2008, 51. ²³ Στο εγκώμιο του Χορικίου εις επίσκοπον Μαρζιανόν, Λόγος δεύτερος, αναφέρονται «λιθουργοὶ καὶ πλακῶν ἐπιστήμονες», Jo.

σπάνιες περιπτώσεις όπου οι ψηφοθέτες, μάλλον από επιλογή, κατονομάζονται ως τεχνίτες²⁴, θα ήταν δυνατόν να υποθεθεί ότι οι συγκεκριμένοι επαγγελματίες συγγέντρωναν στο πρόσωπό τους και τις δύο ιδιότητες, ασχολούμενοι εκ παραλλήλου και με πρόσθετες αρμοδιότητες της οικοδομής. Τέλος, η έκφραση *ἐγένετο ἢ στρώσις* ισοδυναμεί με άλλες, όπως *ἐκαλλιέργησεν τὴν στρώσιν*, που αναγράφεται σε επιγραφή από τη βασιλική της αρχαίας Ολυμπίας, της οποίας το δάπεδο επιστρώθηκε με μαρμάρινες πλάκες γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα²⁵. Η βασιλική του Παύλου, αν κρίνουμε από την ποιότητα της πέτρας στην οποία είναι λαξευμένη η επιγραφή, θα ήταν, πάντως, στρωμένη με λίθινες πλάκες.

Ο θεοφιλέστατος επίσκοπος Μελίτιος –με άδηλη επισκοπική έδρα– δεν θα είχε κάποια κύρια ανάμειξη στο υλοποιούμενο έργο, αλλά η μνεία του ήταν επιβεβλημένη για να δηλωθεί ότι η δωρεά συντελέστηκε επί της αρχιερατείας του²⁶. Το όνομά του είναι σχετικά

σπάνιο²⁷, όμως αξίζει να σημειωθεί ότι στα Δωδεκάνησα απαντά στη γυναικεία εκδοχή του, *Μελιτίνη*, σε ψηφιδωτή αφιερωτική επιγραφή από τη βασιλική στο Παρθένι της Λέρου, των μέσων του 5ου αιώνα²⁸, αλλά και σε επιτύμβια στήλη από τη Ρόδο που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα²⁹. Αντιθέτως, το επίθετο *θεοφιλέστατος* που συνοδεύει τον τίτλο του επισκόπου, αποτελεί μία από τις συνηθέστερες, για αρχιερείς, τυπικές προσφωνήσεις της εποχής³⁰.

Ο Γενέθλιος³¹, ο Ιωάννης, ο Κυριακός και ο Σαμβάτιος, με κύρια ονόματα που αναγράφονται συχνότατα σε επιγραφές της παλαιοχριστιανικής εποχής³², μνημο-

Fr. Boissonade (επιμ.), *Choricii Gazaei Orationes declamationes fragmenta, Insunt ineditae orationes duae*, Παρίσι 1846, 113. Α. Κ. Ορλάνδος, «Παραστάσεις έργαλειων τινών ξυλουργοῦ, μαρμαρογλύπτου καὶ κτίστου ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων», *Πεπραγμένα τοῦ Ἐ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Ἀπριλίου 1953)*, Α', Αθήνα 1955, 335.
²⁴ Ιωάννης τεχνίτης], επιγραφή από την περιοχή Kefr Zelih της Συρίας: D. Feissel, «L'érigraphie des mosaïques d'églises en Syrie et au Liban», *AnTard* 2 (1994), 290. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ψηφοθέτη*, ὅ.π. (υποσημ. 19), 45. Πρβλ. την επιγραφή από τη Συναγωγή της Beit Alfa στην Παλαιστίνη, Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές», ὅ.π. (υποσημ. 7), 254, εικ. 43 στη σ. 258.
 B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives: répertoire des dédicaces grecques relatives à la construction et à la réfection des synagogues*, Παρίσι 1967, 66-67, αριθ. 77.

²⁵ Π. Βελισαρίου, «Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημείου», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν (23-26 Νοεμβρίου 1978)*, (Πελοποννησιακά, παράρτημα 7), Αθήνα 1980, 162-165, εικ. 2. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος*, ὅ.π. (υποσημ. 19), 36. Βλ. σχετικά και την έκφραση «σὺν στρώσει καὶ κρηπίδι» σε επιγραφή από τα Βόστρα της Συρίας, W. H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Παρίσι 1870, 464, αριθ. 1923.

²⁶ Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Οι δωρητές στις ελληνικές αφιερωματικές επιγραφές», ὅ.π. (υποσημ. 7), 227. J. P. Caillet, «L'évolution de la notion d'évergétisme dans l'Antiquité chrétienne», *Donation et donateurs dans le monde byzantine, Actes du colloque international de l'Université de Fribourg, 13-15 mars 2008*, (Réa-

lité Byzantines 14), επιμ. J. M. Spieser – E. Yota, Παρίσι 2012, 15.

²⁷ Πρβλ. τον Μελίτιο, επίσκοπο Λυκοπόλεως, γνωστό για το ομώνυμο σχίσμα του 4ου αιώνα, H. Hauben, *Studies on the Melitian Schism in Egypt (306-335 AD)*, Ashgate 2012.

²⁸ Μ. Μιχαηλίδου, «Παλαιοχριστιανική επιγραφή στο Παρθένι της Λέρου», *Ιωνίας ἀκρον. Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομοπούλου (1830-1890)*, Αθήνα 1993, 26-27, πίν. 17β. Deligiannakis, *The Dodecanese*, ὅ.π. (υποσημ. 13), 199.

²⁹ Ν. Μαστρογιώστος, «Επιτύμβιες επιγραφές από τη συλλογή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Ρόδο (4ος-7ος αι. μ.Χ.)», *Σοφία ἀδολος. Τιμητικός τόμος στον Ι. Χ. Παπαχριστοδούλου*, Ρόδος 2014, 164-165, αριθ. 11. Πρβλ. Ο. Bronner, «Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1933-1934», *Hesperia* 4 (1934), 186, αριθ. 53. Ας σημειωθεί, τέλος, και η πόλη με το όνομα Μελιτηνή (σημερινή Malatya), μητρόπολη της επαρχίας Αρμενίας, E. Honigmann (επιμ.), *Le Synekdemós d'Hieroklés et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Βρυξέλλες 1939, 37.

³⁰ R. Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues, and Trends*, Leiden – Βοστώνη 2009, pl. II.3a. Βλ. επίσης, Y. Meimaris, *Sacred Names. Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri Pertaining to the Christian Church of Palestine*, Αθήνα 1986, 203-213. Feissel, «Procopé et les autres sources », ὅ.π. (υποσημ. 11), 94.

³¹ Πρόκειται για κύριο όνομα [M. J. Osborne – S. G. Byrne (επιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, II, *Attica*, Οξφόρδη 1994, 92]. E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Ελσίνκι 1997, 210-211, αριθ. 161 και 306, αριθ. 290. E. Sironen (επιμ.), *Inscriptiones Graecae*, Voluminis II et II editio altera, *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, Pars V, *Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora*, Βερολίνο 2008, 82, αριθ. 13437, και 133, αριθ. 13584] και όχι για το επίθετο «γενέθλιος» που συνοδεύει το ουσιαστικό «πόλεως», όπως είχε υποθεθεί στην πρώτη δημοσίευση της επιγραφής, Κρητικός, *Πατριακά τοπωνύμια*, ὅ.π. (υποσημ. 1), 72. Βλ. λ.χ. την επιτύμβια επιγραφή του διακόνου Γενεθλίου [Dagron, Feissel, *Inscriptiones de Cilicie*, ὅ.π. (υποσημ. 14), 149, αριθ. 93].

³² Συνηθέστατο είναι το όνομα Κυριακός (I. Μεϊμάρης, X. Μπα-

νεύονται ονομαστικά σε ένδειξη αναγνώρισης του κόπου και της δεξιότητάς τους και καρπώνονται την ηθική επιβεβαίωση για την εμπειρία και την τεχνογνωσία τους. Η προσωπική τους προβολή, όμως, επιστρέφει και περιποιεί τιμή στον εντολοδότη που τους επέλεξε και με δαπάνες του μερίμνησε για τις απολαβές τους. Η γενική της πόλεως, υπερβαίνοντας την ένδειξη της γεωγραφικής προέλευσης, προσδίδει κύρος στα συγκεκριμένα πρόσωπα, υπογραμμίζοντας την αναγνώρισή τους ως καθιερωμένου και επίσημου επαγγελματικού συνεργείου.

Η επιγραφή, στερούμενη οποιασδήποτε χρονολογικής ένδειξης, θα μπορούσε να τοποθετηθεί, σε αδρές γραμμές, από τα επιγραφικά στοιχεία και το περιεχόμενό της, στον 5ο ή στον 6ο αιώνα. Η ευδιάκριτη ομοιότητά της –ως προς τογωνιώδες σχήμα των γραμμμάτων, τη θλαστή οριζόντιο του Α και τον τετραγωνισμό του Ο– με μια επιγραφή από τη Συρία, ακριβώς χρονολογημένη στην περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα Αναστασίου (491-518)³³, προσφέρει μια πιθανή ένδειξη για τη στενότερη τοποθέτησή της στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου ή και στα πρώτα χρόνια του 6ου αιώνα. Οι πληροφορίες που συνοψίζονται στις λιγότερες γραμμές της, είναι πυκνές και άφθονες.

κιωτζής, *Ελληνικές επιγραφές υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από τη δυτική Θράκη*, Κομοτηνή 1994, 13, αριθ. 8, 23-24, και αριθ. 24, 33-36. G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.C.*, Παρίσι 2000, 40-42, αριθ. 2a, 2b), το οποίο απαντά και σε επιγραφές της Ρόδου (N. Mastrochristos, «Ιουστινιανού αυτοκράτορος, Θεοδοσίου επισκόπου... An Unknown Dedicatory Inscription from Rhodes, Greece», *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art, Proceedings of the International Symposium "Inscriptions: Their Contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art"* (Ioannina, June 26-27, 2015), επιμ. Ch. Stavrakos, Wiesbaden 2016, 322-323. Σπανιότερο είναι το όνομα Σαμβάτιος [R. Aigrain, *Manuel d'épigraphie chrétienne*, II, *Inscriptions grecques*, Παρίσι 1912, 97-87, αριθ. 131. Bandy, *Χριστιανικά επιγραφαί της Ελλάδος*, ό.π. (υποσημ. 6), 100-101, αριθ. 74. K. Bairami, A. Katsioti, «Funerary Monuments of Late Roman and Early Christian Period from Nisyros», *ASAtene* 84 (2006), 590], που απαντά ενίοτε και ως Σανβατούς [G. Susini, «Supplemento epigrafico di Caso, Scarpanto, Saro, Calchi, Alimnia e Tilo», *ASAtene* 41-42 (1963-1964), 241].

³³ F. Cumont, «Monuments syriens», *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes Rendus des Séances de l'année 1907*, Παρίσι 1907, 451-455.

Κι όμως, παρά τη φαινομενική της ευγλωττία, η επιγραφή, αποσπασμένη καθώς είναι από την αρχική της θέση, παραμένει γριφώδης και τα ερωτήματα που προξενεί, είναι ίσως περισσότερα από τις απαντήσεις που προσφέρει: σε ποια βασιλική ακριβώς αναφέρεται ο Παύλος; Ποιας επισκοπής επικεφαλής ήταν ο Μελίτιος; Ποια είναι η πόλη που δεν κατονομάζεται και από την οποία προσκλήθηκαν οι τεχνίτες;

Καταρχάς, όπως ήδη ελέχθη, η πλάκα δεν ανήκει πλέον στο μνημείο, το οποίο σηματοδοτούσε. Έχοντας αποχωρισθεί το περιβάλλον για το οποίο είχε αρχικά δημιουργηθεί, και ως αντικείμενο βαρύ μεν όχι όμως και αδύνατο να μεταφερθεί, θα μπορούσε να έχει φθάσει στην Πάτμο από άλλο κοντινό νησί ή ακόμα κι από κάποια πόλη των μικρασιατικών παραλίων³⁴. Είναι, ωστόσο, ισχυρότερη η πιθανότητα να προέρχεται από παλαιοχριστιανικό ναό της ίδιας της Πάτμου, που θα βρισκόταν, μάλιστα, στην ίδια περίπου ή σε κοντινή περιοχή, από την οποία δεν θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να μετακινηθεί³⁵. Σε αυτήν την υπόθεση εργασίας θα θεμελιωθεί ακολούθως η συλλογιστική μας.

Πόλις εννοείται η Πάτμος;

Η Πάτμος αναδύεται από την ιστορική αφάνεια στα τέλη του 1ου αιώνα, όταν ο απόστολος και ευαγγελιστής Ιωάννης φθάνει εξόριστος από την Έφεσο και συγγράφει εδώ το κείμενο της Αποκάλυψης³⁶. Σύμφωνα με τα απόκρυφα κείμενα των Πράξεών του, που εξιστο-

³⁴ Αυτό, άλλωστε, ήταν και το συμπέρασμα το οποίο είχε διατυπωθεί, ως αστήρικτη υπόθεση, στην πρώτη δημοσίευση της επιγραφής, Κρητικός, *Πατμιακά τοπωνύμια*, ό.π. (υποσημ. 1), 73.

³⁵ Στην Πάτμο παρατηρείται έντονα η τάση να περισυλλέγονται αρχιτεκτονικά μέλη και να ενσωματώνονται με ιδιαίτερη φροντίδα σε μεταγενέστερα κτήρια, ιδίως σε εκκλησίες, Κ. Kefala, «"Inside the Holy Chancelli". Byzantine Architectural Sculptures from Patmos», *Facades of Byzantium. Essays in honor of Professors Sophia Kalopissi-Verti and Maria Panayotidi-Kesisoglou*, (υπό έκδοση). Η ίδια, «Haven Waiting. Patmos Before the Blessed Christodoulos», *Πρακτικά του Συνεδρίου Seasides of Byzantium. Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire* (Εθνικό Τόρμα Ερευνών, 29 Μαΐου - 1 Ιουνίου 2017), (Römisch-Germanisches Zentralmuseum - Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών), (υπό έκδοση).

³⁶ Αποκάλυψη 1.9. N. J. Sanders, «St John on Patmos», *New Testament Studies* 9 (1962-1963), 75-85.

ρούνται γλαφυρά και στις μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα της μονής της Πάτμου, ο ίδιος διδάσκει τον χριστιανισμό και βαπτίζει τους κατοίκους, κατατροπώνει τον ειδωλολάτρη ιερέα Κύνωπα και κατακρημνίζει θαυματουργικά το ιερό του Απόλλωνα³⁷. Από τον 2ο έως τον 4ο αιώνα το νησί κάθε άλλο παρά έρημο ήταν, όπως μαρτυρούν τιμητικό ψήφισμα και επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται αυτήν την εποχή³⁸. Για τους επόμενους αιώνες επικρατεί ιστορική σιγή.

Η Πάτμος θα ήταν σίγουρα τμήμα της Επαρχίας Νήσων³⁹, παρόλο που δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των πόλεων στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους⁴⁰. Επιπροσθέτως, στις γραπτές πηγές της παλαιοχριστιανικής περιόδου δεν θησαυρίζεται καμία πληροφορία για το αν το νησί αποτελούσε έδρα επισκοπής⁴¹. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να υπαγόταν στη δικαιοδοσία κάποιας από τις γειτονικές επισκοπές, λόγω χάριν εκείνη της Λέρου ή της Σάμου, νησιά με τα οποία είχε διαχρονικά πολύ στενές σχέσεις⁴². Την απάντηση θα

μπορούσε να προσφέρει τυχόν ονομαστική αναφορά, στην εξεταζόμενη επιγραφή, της πόλεως από όπου μετεκλήθησαν οι τεχνίτες. Δυστυχώς, όμως, η πόλη αυτή δεν κατονομάζεται. Το όνομά της, ως ευκόλως εννοούμενο, παραλείπεται, διότι θα ήταν πασιδηλο στο πλήρωμα της συγκεκριμένης εκκλησίας. Θα επρόκειτο, πιθανότατα, είτε για την πόλη στην οποία βρισκόταν η βασιλική, είτε για την έδρα της άγνωστης επισκοπής, είτε, τέλος, για τον τόπο της μόνιμης εγκατάστασης του τριβούνου –θα ήταν επίσης δυνατόν η υποτιθέμενη πόλη να συγκεντρώνει τις δύο ή ακόμα και τις τρεις μαζί παραπάνω ιδιότητες. Τα δύο τελευταία σκέλη της υπόθεσης, αναπάντητα καθώς παραμένουν, οδηγούν τον συλλογισμό σε αδιέξοδο. Εάν, πάντως, η μνημονευθείσα πόλη βρισκόταν όντως στην Πάτμο, τότε θα πρέπει να δεχθούμε αφενός ότι υπήρχε εκεί και η έδρα της λανθάνουσας στις πηγές επισκοπής⁴³ και αφετέρου ότι το νησί διέθετε τουλάχιστον ένα ακμαίο και πολυπληθές οικιστικό κέντρο, αλλά και ένα ολόκληρο συνεργείο *μαρμαραγίων*.

Από την άλλη πλευρά, η έμφαση στην προέλευση των τεχνιτών από την *πόλιν* –μια άλλη πόλη, όχι εκείνη στην οποία βρισκόταν η βασιλική– θα μπορούσε και να αντικατοπτρίζει την υπερηφάνεια του χορηγού, επιτρέποντάς του να καυχάται επειδή μετακάλεσε τους υπεύθυνους του έργου από κάποιο μεγαλύτερο αστικό κέντρο, άρα διάλεξε τους καλύτερους, λόγω της επαγγελματικής τους επάρκειας και δεξιοτεχνίας. Εάν μπορούσαμε να ανασυνθέσουμε, εκτός από τις φράσεις της επιγραφής, και τον τόνο της εκφώνησης των γραφομένων, ίσως θα ήμασταν σε θέση να συμπεράνουμε αν η λέξη *πόλις* χρησιμοποιείται εμφατικά, υπερθεματίζοντας την αξία της χορηγίας, ή απλώς δηλώνει, εξίσου ζωηρά, ότι οι τεχνίτες ήταν και οι ίδιοι μέλη της κοινότητας, πολίτες του ίδιου κοινωνικού συνόλου, κάτοικοι της πόλης όπου βρισκόταν και ο ναός. Επιπροσθέτως, η συγκρότηση των τεσσάρων συνεργατών σε σωματείο πιθανότατα εκφράζει σύννομα

³⁷ Th. Zahn (επιμ.), *Acta Johannis*, Erlangen 1880, 48. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα του καθολικού της Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, Β', Αθήνα 2004, 439, εικ. 6.

³⁸ G. Manganaro, «Le iscrizioni delle isole milesie», *ASAtene* 41-42 (1963-1964), 339-344. H. D. Saffrey, «Relire l'Apocalypse à Patmos», *Revue Biblique* 92 (1975), 397-398. *Inscriptiones Graecae Insularum Maris Aegaei*, ό.π. (υποσημ. 5), 1277-1284.

³⁹ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, Οξφόρδη 1964, 373-377. Deligiannakis, *The Dodecanese*, ό.π. (υποσημ. 13), 7-10.

⁴⁰ *Le Synekdémot d'Hiéroklys*, ό.π. (υποσημ. 29), 32. *Ιεροκλέους γραμματικού Συνέκδημος*, J. P. Migne (επιμ.), *Patrologia Graeca Cursus Completus* 113, Παρίσι 1864, 149.

⁴¹ J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981, 328-329. Πολύ αργότερα, το 1863, καταβλήθηκε η μάταια προσπάθεια να υπαχθεί η Πάτμος στην επισκοπή Λέρου, με την κατάργηση των πατριαρχικών εξαρχιών, απόφαση η οποία, ωστόσο, ουδέποτε εφαρμόστηκε, βλ. Γερμανού μητροπολίτου Σάρδεων, «Επισκοπικοί κατάλογοι της Έκκλησίας Δωδεκανήσου», *Έκκλησιαστικός Φάρος ΛΣΤ* (1937), 336-339.

⁴² Η. Κόλλιας, «Ιστορικές πληροφορίες από το αρχείο της μονής Πάτμου για τη μεσαιωνική Λέρο», *Ιωνίας Ακρον. Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Διον. Οικονομοπούλου (1830-1890)*, Αθήνα 1993, 75-78. Μ. Γερολυμάτου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, Γ', *Πατριαρχικά*, Αθήνα 2016, 47-63. Στη μητρόπολη Ρόδου ανήκαν οι επισκοπές Σάμου, Χίου, Κώου, Ναξίας, Θήρας, Πάρου, Λέρου, Ανδρου, Τήνου, Μήλου και Πισσύνης, Γ.

Κονιδάρης, *Έκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος από της ίδρύσεως των Έκκλησιών αυτής υπό του άποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50-1951)*, Αθήνα 1954, 522.

⁴³ Η επισκοπική έδρα ταυτιζόταν με την έδρα της πόλεως, G. Ostrogorsky, «Byzantine Cities in the Early Middle Ages», *DOP* 13 (1959), 52-53. G. Dagron, «Le christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31 (1977), 19-20. D. Feissel, «L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècles», *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne, Lyon, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986*, Ρώμη 1989, 812-814.

θεσπισμένο και τύποις καθιερωμένο, βάσει των αρχών λειτουργίας της *πόλεως*, εργαστήριο επαγγελματιών⁴⁴.

Εξετάζοντας το ενδεχόμενο να υπονοείται ως πόλις η Κωνσταντινούπολη⁴⁵, για την οποία ο όρος φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε *par excellence*⁴⁶, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ως αντεπιχείρημα το σχετικά απλό, χωρίς ιδιαίτερες καλλιτεχνικές απαιτήσεις, είδος της εργασίας, όπως επίσης και το μάλλον εγχώριο χρησιμοποιηθέν υλικό. Υπάρχουν, βέβαια, ορισμένες αρχαιολογικές ενδείξεις ότι το νησί, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, διατηρούσε σχέσεις με τα εργαστήρια και την αγορά μαρμάρου της Κωνσταντινούπολης: ένα ημιτελές θεοδοσιανό κιονόκρανο, σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, φαίνεται ότι μεταφέρθηκε στο νησί από αλλού, με την πρόθεση η κατεργασία του να ολοκληρωθεί και τελειοποιηθεί επί τόπου⁴⁷. Έως ότου η εργαστηριακή εξέταση οδηγήσει στην ταυτοποίηση του μαρμάρου, η προέλευσή του από το λατομείο της Προκοννήσου παραμένει υποθετική, όχι όμως και απίθανη. Η πλακόστρωση, πάντως, της βασιλικής στην οποία αναφέρεται η επιγραφή, θα είχε γίνει οπωσδήποτε με λίθινες κατεργασμένες πλάκες όπως αυτή όπου χαράχθηκε η επιγραφή. Θα ήταν παράξενο, λοιπόν, να προσκληθούν από την ίδια την Κωνσταντινούπολη τεχνίτες για μια τέτοια απλή εργασία, που δεν απαιτούσε ιδιαίτερη τέχνη, αν μάλιστα συνυπολογισθεί η αδρότητα της κατεργασίας στη μορφή της εξεταζόμενης ενεπίγραφης πλάκας.

Μια ακόμα υποψήφια πόλη, που ίσως πληρούσε τις

προδιαγραφές για να καλύψει το κενό της άδηλης προέλευσης των τεχνιτών, θα ήταν η Μίλητος, στην απέναντι μικρασιατική ακτή, πόλη που είχε διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην ιστορική εξέλιξη του νησιού κατά την αρχαιότητα⁴⁸. Στον σημερινό λιμένα της Σκάλας, στις υπώρειες του λόφου του Καστελλίου, υψωνόταν, ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., ισχυρό φρούριο, αμυντικό έρεισμα της Μιλήτου, της οποίας η Πάτιμος αποτελούσε προκεχωρημένη κτήση. Οι στενές αυτές σχέσεις με την παλαιά μητρόπολη είναι πολύ πιθανό να διατηρήθηκαν και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, όχι όμως, το πιθανότερο, με τη μορφή της άμεσης εξάρτησης, καθώς πλέον είχαν επικρατήσει οι νέοι διοικητικοί σχηματισμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Συνεπώς, η υπόθεση να υποκρύπτεται η Μίλητος πίσω από την ελλείπουσα πόλη της επιγραφής θα έπρεπε μάλλον να αποκλεισθεί.

Ο όρος της *πόλεως* είναι πράγματι ο πιο επίμαχος της επιγραφής. Έχει απασχολήσει εκτενώς την έρευνα το τι ακριβώς εκφράζει η χρήση του στη βυζαντινή γραμματολογία και τις ιστορικές πηγές και ποιες προϋποθέσεις θα έπρεπε να πληροί ένα οικιστικό σύνολο για να τον δικαιούται⁴⁹. Το ερώτημα μπορεί να έχει βρει ικανοποι-

⁴⁴ Βλ. επί παραδείγματι τη νομική φύσεως πολύστιχη και πολυεπίπεδη σε νοήματα επιγραφή των Σάρδεων, M. di Branco, «Lavoro e conflittualità sociale in una città tardoantica. Una rilettura dell'epigrafe di Sardi CIG 3467 (= Le Bas-Waddington 628= Sardis VII, 1, n. 18)», *An Tard* 8 (2000), 181-208.

⁴⁵ Η κατεξοχήν «πόλη» ήταν ασφαλώς η Κωνσταντινούπολη, όμως δεν είναι γνωστό τότε ακριβώς άρχισε να κατοχυρώνεται στη συνείδηση του πληθυσμού της αυτοκρατορίας η συγκεκριμένη ταύτιση. Ν. Τσιβίκης, «Πού πάνε οι πόλεις, όταν εξαφανίζονται; Ο οικισμός της πρώιμης και μέσης βυζαντινής Μεσσηνίας (8ος-15ος αιώνας)», Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, Ρέθυμνο 2012, 52.

⁴⁶ D. J. Georgacas, «The Names of Constantinople», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78 (1947), 358-366.

⁴⁷ Kefala, «Haven Waiting», ό.π. (υποσημ. 35).

⁴⁸ P. Thonemann, *The Meander Valley. A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Καίμπριτζ 2011, 283-290. Για το φρούριο στο Καστέλλι της Πάτιμου, βλ. V. Guérin, *Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos*, Παρίσι 1856, 13-17. Gerola, «I monumenti medioevali delle tredici Sporadi», ό.π. (υποσημ. 2), 96. Saffrey, «Relire l'Apocalypse à Patmos», ό.π. (υποσημ. 38), 386-391.

⁴⁹ G. Dagron, «Entre village et cité: la burgade rurale des IVe-VIIe siècles en Orient», *Κοινωνία* 3 (1979) (= *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, VII), 29-52. M. Kaplan, «Le saint, le village et la cité», C. Jolivet-Lévy – M. Kaplan – J.-P. Sodini (επιμ.), *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, (Byzantina Sorbonensia 11), Παρίσι 1993, 82. W. Brandes, J. Haldon, «Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500-800», G. P. Brogiolo – N. Gauthier – N. Christie (επιμ.), *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages (The Transformation of the Roman World 9)*, Leiden – Βοστώνη – Κολωνία 2000, 141-143. G. Dagron, «Les villes dans l'Illyricum protobyzantin», *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Ρώμη 1984, 6-10. Για να τύχει αυτού του χαρακτηρισμού κάποιο οικιστικό κέντρο, συνήθως όφειλε να διαθέτει επίσκοπο και, συνεπώς, ταυτιζόταν με την επισκοπική έδρα, J. Haldon, «The Idea of the Town in the Byzantine Empire», G. P. Brogiolo – B. Ward-Perkins (επιμ.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle*

ητικές απαντήσεις, όσον αφορά τον γεωγραφικό χώρο ηπειρωτικών περιοχών, δεν έχει όμως αντιμετωπισθεί επαρκώς στην περίπτωση των κατοικημένων νησιών. Δεν έχει δηλαδή ακόμα διευκρινισθεί αν ο πληθυσμός τους και μόνον επαρκούσε ως κύριος παράγοντας για να λάβει τον χαρακτηρισμό πόλις το βασικό πληθυσμιακό τους κέντρο⁵⁰, που προφανώς, κατά τα παλαιохριστιανικά χρόνια, θα ήταν η περιοχή γύρω από το λιμάνι τους⁵¹. Άλλωστε, κάθε νησί αποτελούσε πάντοτε εκ φύσεως μια αυτόνομη οντότητα, με αγροτικό χαρακτήρα που βασιζόταν στην καλλιέργεια του εύφορου τμήματος, αλλά και αστικό τοπίο που προέκυπτε από την εμπορική δραστηριότητα γύρω από τον λιμένα. Υπό το πρίσμα αυτό, δεν θα ήταν καθόλου παράδοξο κάθε νησί, με την προϋπόθεση της ύπαρξης ενεργών οικισμών σε αυτό, να αποτελεί την έδρα μιας επισκοπής.

Η γειτονική Λέρος, νησί όχι πολύ μεγαλύτερο σε έκταση από την Πάτιο αλλά οπωσδήποτε με πιο εύφορα εδάφη, είναι βεβαιωμένο ότι αποτελούσε επισκοπική έδρα. Ο επίσκοπος Ιωάννης μαρτυρείται σε μολυβδόβουλλο του βου αιώνα, που βρέθηκε σε ανασκαφή στην πόλη της Ρόδου⁵², ενώ ένας ακόμα επίσκοπος με το ίδιο όνομα, χωρίς να έχει αποσαφηνισθεί αν ταυτίζεται με τον κάτοχο του μολυβδόβουλλου, υπογράφει τα πρακτικά της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου της Κωνστα-

ντινούπολης (553)⁵³. Τηρουμένων των αναλογιών, δεν θα ήταν απίθανο να συνέβαινε το ίδιο και στην Πάτιο, για την οποία η συνέχιση της κατοίκησης από τα αρχαία χρόνια είναι δεδομένη⁵⁴: κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, στο νησί διοργανώνονταν λαμπαδηδρομίες προς τιμήν του Απόλλωνα⁵⁵, ενώ στο ιερό της Αρτέμιδος, ακόμα και τον 4ο αιώνα μ.Χ., τελούνταν αιματηρές θυσίες ζώων⁵⁶. Παρά τη ζοφερή εικόνα της εγκατάλειψης, που παραδίδεται στα κείμενα του 11ου αιώνα, πριν από την έλευση του οσίου Χριστοδούλου, το νησί δεν πρέπει να είχε μείνει ποτέ εντελώς ακατοίκητο⁵⁷.

Ages, Leiden – Βοστώνη – Κολωνία 1999, 3-5, 11-13. Για την ιδέα της πόλεως ως εκκλησίας χριστιανών, βλ. C. Rapp, «City and Citizenship as Christian Concepts of Community in Late Antiquity», C. Rapp – H. A. Drake (επιμ.), *The City in the Classical and Post-Classical World. Changing Contexts of Power and Identity*, Καίμπριτζ 2014, 153-166.

⁵⁰ Στη μεσαιωνική ορολογία πόλις μπορεί να αποκαλείτο συγχρόνως ένα μεγάλο κέντρο που έσφυζε από ζωή, αλλά κι ένας περιφερειακός οικισμός με τοπική διοίκηση, J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Καίμπριτζ 1990, αναθεωρημένη έκδοση 2003, 99-102.

⁵¹ Παρόμοιο κεντρικό ρόλο επιτελούσε στην Πάτιο, όπως και σε άλλα νησιά, κατά τους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους, η λεγόμενη Χώρα, Ε. Ολυμπίου, «Η συγκρότηση ενός νησιωτικού οικισμού: η Χώρα της Πάτιου κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης», Β. Παναγιωτόπουλος – Α. Καλλιβερετάκης – Δ. Δημητρόπουλος – Μ. Κοκολάκης – Ε. Ολυμπίου (επιμ.), *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 2003, 133-161.

⁵² Μ. Μιχαηλίδου, «Συμβολή στην ιστορία της επισκοπής Λέρου», *Δωδ.Χρον.ΙΔ΄* (1991), 211-220.

⁵³ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, 9, Φλωρεντία 1763, 177. Ένας ακόμα επίσκοπος Λέρου, ο Σέργιος, καταγράφεται ως συμμετέχων στη σύνοδο της Νίκαιας το 787, E. Lamertz (επιμ.), *Concilium Universale Nicaenum Secundum, Concilii Actiones VI-VII, Tarasii et Synodi Epistulae, Epiphanius Sermo Laudatorius, Canones, Tarasii Epistulae post Synodum scriptae, Appendix Graeca*, Βερολίνο – Βοστώνη 2016, 850, αριθ. 272. Για την επισκοπή της Λέρου, βλ. Α. Katsioti, G. Kiourtzian, «L'église de Saint Jean le Théologien de Léros (Dodécannèse) et la dédicace de l'évêque Nikolaos», *JÖB* 67 (2017), 27-28.

⁵⁴ Στ. Παπαδόπουλος, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, Πάτιος 1987, 5-6.

Προβλ. τις διαπιστώσεις της έρευνας εν γένει για την εξέλιξη της κατοίκησης των πόλεων, J.-M. Spieser, «L'évolution de la ville byzantine de l'époque paléochrétienne à l'iconoclisme», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine*, ό.π. (υποσημ. 7), 97-100.

⁵⁵ Saffrey, «Relire l'Apocalypse à Patmos», ό.π. (υποσημ. 38), 393-398.

⁵⁶ Όπως μαρτυρεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιγραφή που αναφέρει την ιέρεια της ελαφηβόλου θεάς, Βήρα, η οποία ξεκίνησε από τη Λέβηδο της Μικράς Ασίας και διέσχισε τη φουρτουνιασμένη θάλασσα για να θυσιάσει έγκυες κατσίκες στον βωμό της παρθένου. Η επιγραφή είχε χρονολογηθεί στον 2ο π.Χ. αιώνα [L. Ross, *Inscriptiones Graecae ineditae*, Αθήνα 1842, 72-74, αριθ. 190. V. Guérin, *Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos*, Παρίσι 1856, 17-18, 58-59. G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, Βερολίνο 1878, 358-359, αριθ. 872. Manganaro, «Le iscrizioni delle isole milesie», ό.π. (υποσημ. 38), 336-338, εικ. 30. Saffrey, «Relire l'Apocalypse à Patmos», ό.π. (υποσημ. 38), 399-407], αλλά προοφάτως αναχρονολογήθηκε στον 4ο αιώνα: R. Merkelbach, J. Sauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, 1, *Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion*, Στουτγκάρδη – Λειψία 1998, 169-170. A. Chaniotis, «Ritual Dynamics in the Eastern Mediterranean: Case Studies in Ancient Greece and Asia Minor», W. V. Harris (επιμ.), *Rethinking the Mediterranean*, Οξφόρδη 2005, 166. G. Deligiannakis, «Late Paganism on the Aegean islands and Processes of Christianisation», L. Lavan – M. Mulryan (επιμ.), *The Archaeology of Late Antique 'Paganism'*, Leiden – Βοστώνη 2011, 318-320. *Inscriptiones Graecae Insularum Maris Aegaei*, ό.π. (υποσημ. 5), 1280, αριθ. 3913.

⁵⁷ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτιου*, Β΄, *Δημοσίων λειτουργών*, Αθήνα 1980, 78.

Η βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο: το εγκαινίον και οι όροι της

Όποιος κι αν ήταν ο τόπος προέλευσης των τεχνιτών, η βασιλική, στο δάπεδο της οποίας ήταν τοποθετημένη η επιγραφή, θα ήταν ασφαλώς κάποιο ξακουστό και σπουδαίο προσκύνημα του νησιού, για να τύχει της άμεσης επιλογής του παρ' ολίγον ναυαγού, εκείνη την κρίσιμη στιγμή της ικεσίας του. Ως εκ τούτου, είναι αρκετά δελεαστική η ταύτισή της με εκείνη που είχε κτισθεί επ' ονόματι του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου επάνω στα ερείπια του αρχαίου ιερού της θεάς Αρτέμιδος⁵⁸. Τα απομεινάρια του μεγίστου ναού και το ταπεινό ναύδριο που τον είχε αντικαταστήσει, καταγράφονται στο πρακτικό της παράδοσης του νησιού στον όσιο Χριστόδουλο, που υπογράφεται από τον κριτή και αναγραφέα των Κυκλάδων νήσων Νικόλαο Τζάντζη, τον Αύγουστο του 1088: «[...] εὐκτῆριον πενιχρὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ τιμίου ἐκτισμένον Θεολόγου ἔσωθεν τῆς περιοχῆς τοῦ ποτέ, ὡς τὰ ἴχνη δεικνύουσιν, ὠκοδομημένου μεγίστου ναοῦ, ἐν τῷ πάντων τῶν βουνῶν εἰς ὕψος ὑπερναστηγκότι [...]»⁵⁹.

Ένα από τα βέβαια αρχαιολογικά τεκμήρια για την ύπαρξη της βασιλικής αυτής είναι η επιγραφή των εγκαινίων της, που βρέθηκε ενσωματωμένη στο δάπεδο του ναού του Αγίου Νικολάου του Ταλλαρά –πολύ κοντά στο σημείο όπου βρίσκεται η εξεταζόμενη επιγραφή– και εκτίθεται σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου⁶⁰ (Εικ. 5, 7).

⁵⁸ A. Ορλάνδος, *Ἡ αρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970, 9-11.

⁵⁹ Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου*, ὅ.π. (υποσημ. 57), 39. M. Gerolymatou, «D'Artémis à saint Christodule. Le pèlerinage à Patmos (XIIe-XVe siècles)», D. Ariantzi – I. Eichner (επιμ.), *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzel*, Mainz 2017, 97-98.

⁶⁰ Manganaro, «Le iscrizioni delle isole milesie», ὅ.π. (υποσημ. 38), 346, αριθ. 50, εικ. 41. Σ. Παπαδόπουλος, Κ. Φατούρου, *Ἐπιγραφές τῆς Πάτμου*, Αθήνα 1966, 111, σημ. 3. Ορλάνδος, *Ἡ αρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία*, ὅ.π. (υποσημ. 58), 12-15, εικ. 1. S. Destephen, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, iii, *Diocèse d'Asie (325-641)*, Παρίσι 2008, 268 (όπου προτείνεται η ανάγνωση του ονόματος Θεόδωρος αντί Θεοδόσιος). *Inscriptiones Graecae Insularum Maris Aegaei*, ὅ.π. (υποσημ. 5), 1285, αριθ. 3929, πίν. X. 3929, όπου συμπληρώνεται η τελευταία φράση ως εξής: «-σίου του ευλα[βεστάτου] π[ρο]εσβυ[τέρου]», χωρίς η ανάγνωση

Η επιγραφή αυτή αναφέρει τα εξής:

- 1 † ἐγένετο τὰ ἐνκένια
ἦτοι ἡ ἀνιέρωσις τοῦ ἀ-
γίου θυσιαστηρίου τοῦ ἐν-
δόξου ἀποστόλου κ(αὶ) θεω-
5 λόγου Ἰωάννου ἐπὶ τοῦ ὀσι-
ωτ(άτου) ἐπισκ(όπου) ἡμῶν Ἐπιθυμη-
τοῦ μη(νός) ε' ἰγ' ἰνδ(ικτιῶνος) ε' εὐτυχ(εστάτης)⁶¹
οἰκονομοῦντος Θεοδο-
[σί]ου/τοῦ εὐ.....

Η χρονολογία της τέλεσης των εγκαινίων δυστυχώς είναι αδύνατον να συναχθεί από την αναλυτική μεν αλλά ελλιπή –εφόσον βεβαίως απουσιάζει η απαιτούμενη για την ταύτιση της χρονιάς αναφορά της ημέρας– ημερολογιακή μνεία: έγιναν τη δεκάτη τρίτη ημέρα του πέμπτου μηνός, δηλαδή στις 13 Μαΐου, κατά την πέμπτη ἰνδικτιώνα σε άγνωστο έτος.

Ανάμεσα στα επαναχρησιμοποιημένα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εντοιχισμένα σε περίοπτα σημεία του μοναστηριού –κορμούς κίωνων, πεσσίσκους τέμπλων, αμφικιονίσκους παραθύρων, κιονόκρανα–, αλλά και κρυμμένα σε απρόσιμες θέσεις σε εκκλησίες και σε σπίτια της Χώρας⁶², οπωσδήποτε περιλαμβάνονται και κατάλοιπα αυτής της βα-

όμως να υποστηρίζεται βάσιμα από τα σωζόμενα ἴχνη γραμμάτων.

⁶¹ Η ανάγνωση *εὐτυχ(εστάτης)* αντί *εὐτυχ(ῶ)* προτείνεται στη βάση παρόμοιας διατύπωσης της έκφρασης ολογράφως σε άλλες επιγραφές, Feissel, *Chroniques d'épigraphie byzantine*, ὅ.π. (υποσημ. 11), 91, αριθ. 292. Βλ. λ.χ. «...ἰνδ(ικτιῶνος) ἰβ' εὐτυχεστάτης...», στην περίφημη επιγραφή των Σάρδεων [H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure*, Παρίσι 1922, 112, αριθ. 322. Di Branco, «Lavoro e conflittualità sociale», ὅ.π. (υποσημ. 44), 198, εικ. 4 στη σ. 195]. Επίσης, επιγραφές από τα Μύλασα [*εὐτυχεστ(άτης)*]: Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes*, ὅ.π., αριθ. 239. W. Brümel, *Die Inschriften von Mylasa I*, Βόννη 1987, αριθ. 621] και τη Μίλητο (Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes*, ὅ.π., 67, αριθ. 219). Ευχαριστώ θερμά τον κ. Denis Feissel για την προτεινόμενη ανάγνωση και τις βιβλιογραφικές επισημάνσεις.

⁶² S. Papadopoulos, *Patmos. The Monastery of St. John Theologos*, Αθήνα 1962, 4, 12-13. Ορλάνδος, *Ἡ αρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία*, ὅ.π. (υποσημ. 58), 13-18, εικ. 4-9. Χ. Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», Α. Κομίνης (επιμ.), *Πάτμος. Θησαυροὶ τῆς Μονῆς*, Αθήνα 1988, 27, 28, 364 (σημ. 4). Σ. Βογιατζής, *Ἡ οικοδομικὴ ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου*, Θεσσαλονίκη 2012, 28, 38-40. Kefala, «Haven Waiting», ὅ.π. (υποσημ. 35).

Εικ. 5. Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Η επιγραφή των εγκαινίων της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη.

σιλικής, που θα είχε στην εποχή της αποκτήσει τη φήμη και την εμβέλεια ενός σημαντικού προσκυνηματικού κέντρου του Αιγαίου. Έχει σημασία να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από τις περιγραφές στο πρακτικό του Νικολάου Τζάνζη και στον βίο του οσίου Χριστοδούλου⁶³, η βασιλική αυτή βρισκόταν στη θέση ακριβώς όπου ο όσιος έκτισε το καθολικό του μοναστηριού του, δηλαδή σε περίοπτο σημείο του λόφου που δέσποζε στο λιμάνι, και όχι, κατά τα ειωθότα, κοντά στη θάλασσα.

Εάν ο θρυλούμενος ναός του ενδόξου αποστόλου

Ιωάννου ταυτίζεται πράγματι με τη βασιλική στην οποία αναφέρεται ο Παύλος, τότε οι δύο επιγραφές δεν πρέπει να απέχουν και πολύ χρονολογικά, μιας και την εποχή που ο τριβούνος απέδωσε το οφειλόμενο χρέος του, η εκκλησία, ολόκληρη ή έστω κάποιο τμήμα της, δεν θα είχε ακόμα πλακοστρωθεί. Η επιγραφή των εγκαινίων της βασιλικής είχε χρονολογηθεί από τον Αναστάσιο Ορλάνδο στις αρχές του 4ου αιώνα⁶⁴, αλλά στην τελευταία δημοσίευσή της η χρονολόγησή της μετατοπίσθηκε στον 6ο αιώνα⁶⁵. Μάλιστα, βάσει των επιγραφικών της στοιχείων, ιδίως της επισευρμένης μορφής του Δ, η χρονολόγησή της στο δεύτερο

⁶³ Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, ό.π. (υποσημ. 57), 39. Βλ. επίσης, Κυρίλλου *ιεροδιακόνου Βοΐνη, Ακολουθία ιερὰ τοῦ οσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδούλου τοῦ θαυματουργοῦ*, Αθήνα 1884, 126-127. Έ. Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ οσίου Χριστοδούλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὰ παραδόσεις καὶ ἱστορικὰ μαρτυρεῖα*, Αθήνα 1966, 52.

⁶⁴ Ορλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία*, ό.π. (υποσημ. 58), 15.

⁶⁵ *Inscriptiones Graecae Insularum Maris Aegaei*, ό.π. (υποσημ. 5), 1285, αριθ. 3929.

Εικ. 6. Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Ο όρος της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη.

μισό του βου αιώνα φαίνεται περισσότερο πιθανή⁶⁶. Εάν η χρονολογική αυτή απόκλιση ευσταθεί, εντείνεται και ο προβληματισμός σχετικά με την προέλευση της αφιερωτικής επιγραφής του Παύλου. Σε περίπτωση που οι δύο επιγραφές ανήκαν στον ίδιο ναό, τότε θα έπρεπε να υποθεθεί ότι η τελεσθείσα επί επισκόπου Επιθυμητού καθιέρωση έλαβε χώρα με αφορμή όχι την ίδρυση του ναού καθεαυτήν, αλλά την ανοικοδόμηση του αγίου θυσιαστηρίου του έπειτα από καταστροφικό συμβάν⁶⁷. Ειδάλλως, η υπόθεση ότι η επιγραφή του

Παύλου προέρχεται από τη βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου αποδυναμώνεται και το μνημείο, στο οποίο αναφέρεται, θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού.

Η επιγραφή των εγκαινίων, όμως, δεν είναι και η μοναδική αρχαιολογική απόδειξη που μας σώθηκε από τη μνημονευθείσα, αφιερωμένη στον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, βασιλική. Στο Μουσείο της μονής εκτίθεται κολουροκωνικός κιονίσκος (Εικ. 6) με την επιγραφή:

- 1 † Ὁροι τοῦ
 ἁγίου κ(αὶ) ἐν-
 δόξου ἀ[ποσ]-
 τόλου κ(αὶ) εὐ[αγγελισ]-
 5 τοῦ Ἰωάννου.

Ο ενεπίγραφος όρος, τον οποίο ο Manganaro στην αρχική δημοσίευση είχε εν γένει τοποθετήσει στην ύστερη βυζαντινή περίοδο⁶⁸, δεν απασχόλησε έκτοτε την έρευνα. Προσεκτική παρατήρησή του αποκαλύπτει ότι τα επιγραφικά στοιχεία αριόζουν αναμφίβολα στην παλαιοχριστιανική περίοδο⁶⁹. Μάλιστα, η αντιπαράβολή των γραμμάτων με εκείνα της επιγραφής των εγκαινίων αποκαλύπτει πολύ μεγάλη συγγένεια ως προς το σχήμα και τον γραφικό χαρακτήρα, ιδίως του Ξ, του Δ, του Α του Ν και του Λ, σε βαθμό που να επιτρέψει με αρκετή πιθανότητα την απόδοσή τους όχι μόνο στην ίδια εποχή και στην ίδια οικοδομική περίοδο αλλά, επιπλέον, και στον ίδιο χαρακτή (Εικ. 6, 7).

Δύο ανάλογοι όροι της παλαιοχριστιανικής περιόδου έχουν σωθεί στα Δωδεκάνησα: τμήμα μαρμαρίνου κιονίσκου με την εγχάρακτη επιγραφή «Ὁροι / τῶν ἐν- / δόξων / ἄρχαν-γέλω[ν]» αποτελεί εύρημα από άγνωστη

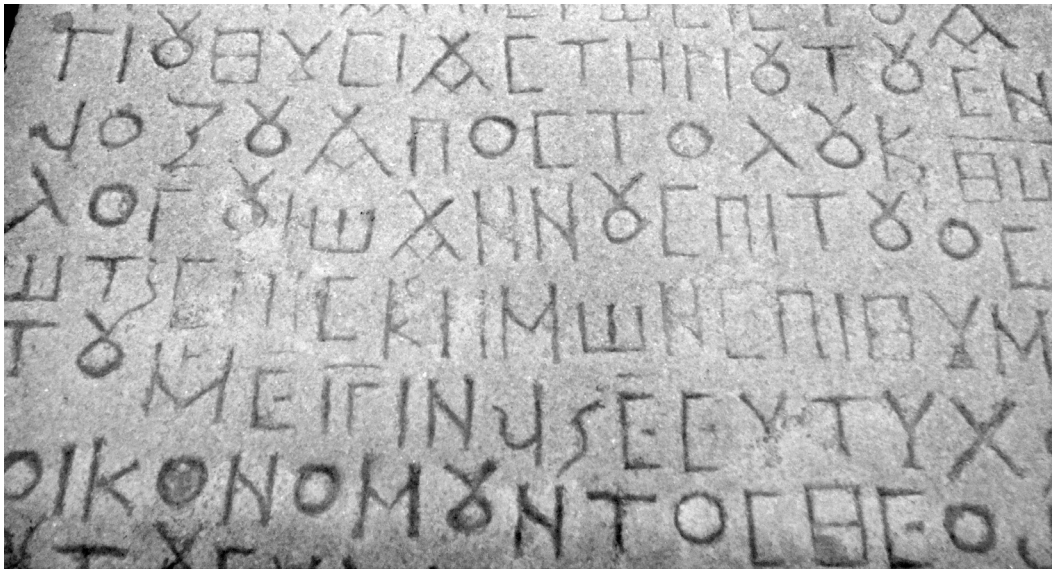
⁶⁶ Βλ. την παρόμοια μορφή του Δ σε επιγραφές από την ανατολική Θράκη και τη Μακεδονία, που χρονολογούνται στον 6ο ή στον 7ο αιώνα: C. Asdracha, «Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIe siècles). Présentation et commentaire historique», *ΑΔ* 49-50 (1994-1995), 281-283, αριθ. 112, πίν. 75b, 324-325, αριθ. 151, πίν. 79a-c. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine*, ό.π. (υποσημ. 6), 64-65, αριθ. 60, πίν. XI.

⁶⁷ Πρβλ. την περίπτωση της ανακαίνισης της εκκλησίας του

Αρχαγγέλου Γαβριήλ στο Alakilise της Λυκίας, το έτος 812, όπου χρησιμοποιείται και πάλι η φράση «ἐγένετο τὰ εγκαινία», Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes*, ό.π. (υποσημ. 61), 98, αριθ. 286. Αναστασιάδου, *Η χορηγία στις ανατολικές επαρχίες*, ό.π. (υποσημ. 10), 406-407, αριθ. 197. Για την τελετή των εγκαινίων, βλ. M. A. Fraser, *The Feast of the Encaenia in the Fourth Century and in the Ancient Liturgical Sources of Jerusalem*, (διδαστορική διατριβή), Durham University, 1995. V. Permyakovs, «Make this place where your glory dwells»: *Origins and Evolution of the Byzantine Rite for the Consecration of a Church*, (διδαστορική διατριβή), University of Notre Dame, Indiana 2012.

⁶⁸ Manganaro, «Le iscrizioni delle isole milesie», ό.π. (υποσημ. 38), 349.

⁶⁹ *Inscriptiones Graecae Insularum Maris Aegaei*, ό.π. (υποσημ. 5), 1285, αριθ. 3930, πίν. X. 3930.

Εικ. 7. Η επιγραφή των εγκαινίων της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη, λεπτομέρεια της χάραξης.

τοποθεσία της Κω⁷⁰. Επίσης, επιγραφή σε κυλινδρικό επαναχρησιμοποιημένο αρχαίο βωμό, σήμερα σε ιδιωτική οικία στο Τρίστομο της Καρπάθου, αναφέρει «Ὅροι τ(ῆ)ς ἀγ(ίας) ἐκκ(λησίας) ἕως ἐ(π)ὶ θάλασσαν»⁷¹. Η οροθεσία, συνήθεια κληροδοτημένη από την αρχαία εποχή, προσδιόριζε τα όρια της ιερής περιοχής γύρω από το εκκλησιαστικό ίδρυμα ή διαχώριζε δύο ιδιοκτησίες⁷², προ-

⁷⁰ Segre, *Iscrizioni di Cos*, ό.π. (υποσημ. 13), 1 (testo), 268-269, 2 (tavole), πίν. 148, EV 349. S. Cosentino, «Boundary Marks and Space Organization in Early Byzantine Epigraphy», *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art, Proceedings of the International Symposium "Inscriptions: Their Contribution to the Byzantine and Post-Byzantine History of Art" (Ioannina, June 26-27, 2015)*, επιμ. Ch. Stavrakos, Wiesbaden 2016, 98, ειχ. 4. Πρβλ. επιγραφή του 5ου αιώνα από το χωριό Πάρσα στην περιοχή της Σμύρνης, Grégoire, *Recueil des inscriptions*, ό.π. (υποσημ. 61), 119, αριθ. 334.

⁷¹ M. Segre, «Iscrizioni di Scarpanto», *Historia. Studi Storici per l'Antiquità Classica* 7/4 (1933), 587-588, ειχ. 6. Cosentino, «Boundary Marks and Space», ό.π. (υποσημ. 70), 98, ειχ. 3. Deligiannakis, *The Dodecanese*, ό.π. (υποσημ. 13), 194-195, ειχ. 171. Πρβλ. την επιγραφή που ανακαλύφθηκε στον λιμένα του Ηρακλείου, Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος, «Ιστορική βυζαντινή επιγραφή ἐξ Ἡρακλείου», *Κρητ.Χρον* 15-16, 2 (1961-1962), 47-58, πίν. Α.1. G. Kiourtzian, «L'incident de Cnossos (fin septembre/début octobre 610)», C. Zuckerman (επιμ.), *Constructing the Seventh Century* (TM 17), Παρίσι 2013, 173-196, ειχ. 1.

⁷² Βλ. σχετικά, Asdracha, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale», ό.π. (υποσημ. 66), 278-279, πίν. 106a-e. A. Avramea,

σφέροντας παράλληλα, εντός αυτών των συνόρων, το νομικό δικαίωμα της ασυλίας⁷³. Ο προσδιορισμός επί του εδάφους και η ανανέωση των ορίων της εκκλησιαστικής περιουσίας απηχούν νομικούς κανόνες του βυζαντινού δικαίου που γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση κατά την ιουστινιάνεια περίοδο, όπως μαρτυρούν οι σωζόμενες σχετικές επιγραφές που αναφέρουν συχνά την αυτοκρατορική διαταγή ή το όνομα του ίδιου του αυτοκράτορα⁷⁴.

Είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία της Πάτιμου η ταύτιση του ορόσημου ενός χαμένου μνημείου της, τα λείψανα του οποίου ιχνηλατούνται ανάμεσα σε

«Bornes de propriétés foncières de Constantinople et de la Thrace», *TM* 10 (1987), 399-404.

⁷³ Η. Αναγνωστάκης, Α. Λαμπροπούλου, «Μία περίπτωση έφαρμογής του βυζαντινού θεσμού του άσύλου στην Πελοπόννησο: Ἡ προσφυγή τῶν Σλάβων στό ναό του Ἁγίου Ἄνδρέα Πατρῶν», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 38-39. Βλ. επίσης, Cumont, «Monuments syriens», ό.π. (υποσημ. 33), 451-455.

⁷⁴ Feissel, «Procopé et les autres sources», ό.π. (υποσημ. 11), 103. Βλ. σχετικά, M. Amelotti, G. I. Luzzatto, *Le costituzioni Giustiniane nei papyri e nelle epigrafi*, (Legum Iustiniani Imperatoris Vocabularium, Subsidia I), Μιλάνο 1972, 109. F. Cumont, «Nouvelles inscriptions du Pont», *REG* 15 (1902), 321, αριθ. 23. D. Robinson, «Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs», *AJA* 9 (1905), 325-326, αριθ. 70-71. J. G. C. Anderson, F. Cumont, H. Grégoire, *Studia Pontica*, III.1, *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*, Βρυξέλλες 1910, 226-227, αριθ. 254.

συλήματα (spolia), ενσωματωμένα σε δεύτερη χρήση σε διάφορες γωνιές του μοναστηριού, αλλά και του ίδιου του οικισμού της Χώρας. Η ανέγερση της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου θα ήταν γεγονός μεζονος σημασίας για το νησί, με ευρύτερη ακτινοβολία στο Αιγαίο πέλαγος, και για τον σκοπό της ολοκλήρωσής της θα ήταν φυσικό να προσελκύονται δωρεές από ανώτερους εκκλησιαστικούς ή κοσμικούς αξιωματούχους ακόμα και εν είδει εκπλήρωσης τάματος.

Σώζονται, λοιπόν, στην Πάτμο δύο επιγραφές που αναφέρουν ονομαστικά δύο επισκόπους, τον Επιθυμητό και τον Μελίτιο, αμαρτύρητους από τις γνωστές μέχρι σήμερα πηγές της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η ύπαρξη επισκοπής στο νησί μπορεί να μην τεκμαίρεται από αλλού, θα ήταν όμως θεμιτό, στη βάση των πληροφοριών που προσφέρουν οι δύο επιγραφές, να διατυπωθεί, με επιφυλάξεις λόγω της έλλειψης σαφών αποδείξεων, η υπόθεση ότι, ίσως για κάποιο διάστημα, τουλάχιστον κατά τον 5ο και 6ο αιώνα η Πάτμος αποτελούσε έδρα επισκοπής, κάτι που θα άρμοζε στον δεσμό του νησιού με τον ευαγγελιστή απόστολο. Οι επικεφαλής τους, όπως και το ποίμνιο, θα είχαν σταδιακά μεριμνήσει για την ίδρυση και τον καλλωπισμό ναού προς τιμήν του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, με την ενίσχυση και τις δωρεές κοσμικών αξιωματούχων.

Σε κάθε περίπτωση, το τάμα του τριβούνου Παύλου θα διατυπώθηκε υπό συνθήκες μεγάλης αγωνίας και κινδύνου, όσο το καράβι που τον μετέφερε πελαγοδρομούσε στα ανοιχτά λόγω κάποιας σφοδρής θαλασσοταραχής, άγνωστο πού. Ίσως ο διασωθείς να συνδεόταν με την Πάτμο υπηρετώντας εκεί ως κρατικός αξιωματούχος, ίσως, ερχόμενος από αλλού, απλώς να βρήκε καταφύγιο σε κάποιον από τους υπήνεμους κόλπους της⁷⁵. Εκπληρώνοντας πάντως την υπόσχεσή του και γεμάτος ευγνωμοσύνη για τη σωτηρία του ο ταλαιπωρημένος τριβούνος άφησε πίσω του μια πλακόστρωση και μια γραπτή μαρτυρία της περιπέτειάς του, το περιεχόμενο της οποίας θα ήταν τότε, για τους συγχρόνους του, απολύτως εύληπτο, σήμερα όμως μας φέρνει αντιμέτωπους με πολλά ανοικτά ερωτήματα.

⁷⁵ Όπως ακριβώς στον όρμο των «Γραμμιάτων» στη Σύρο, Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades*, ό.π. (υποσημ. 32), 95, 96, 109.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-4: ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Εικ. 5-6: Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Εικ. 7: ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Konstantia Kefala

THE OFFERING OF THE TRIBUNE. AN EARLY CHRISTIAN VOTIVE INSCRIPTION FROM PATMOS

The church of Saint Thallelaïos in the settlement of Chora on Patmos preserves an incised rounded slab re-used as an altar top (Fig. 1). The inscription is composed in clear majuscules in thirteen lines, and commemorates the fulfilment of a vow by the tribune Paul who, as a token of gratitude for surviving a shipwreck, assumed the expense of paving a basilica (Figs 2-4). The pavement probably consisted of slabs similar to the one bearing the inscription, whose circular form (*omphalion*) follows the current trends. The dedication also

mentions the bishop Melitios and cites by name the four craftsmen who laid the paving, Genethlios, Ioannes, Kyriakos and Samvatios.

The donor was a tribune, an official dignitary of the Byzantine army with administrative responsibilities, whereas the bishop, whose see is not mentioned, would not have been involved in the implementation of the project, but his name had to be present in the dedication of a work executed during his episcopate. The four craftsmen are cited by name in recognition of their

labor and skill. The term *τεχνίτης* points to their professional involvement with construction and does not signify the mosaicist, who was usually self-defined and labelled as *ψηφωτής, ψηφάριος, μουσωτής*.

The inscription most probably comes from an Early Christian church in the same district or from a site nearby. At that time Patmos certainly belonged to the *Provincia Insularum*. There is no written evidence of the possible existence of a bishopric in the Early Christian sources. Moreover, the addition of the genitive *tes poleos*, denoting the provenance of the craftsmen and apparently associating them with the prestige of a professional group, is incomprehensible. The four may have constituted a legally established group within the town, i.e. an officially recognized workshop. The possibility that the *polis* might be Constantinople itself contrasts with the relatively plain work, requiring no particular skill, and the rough, probably local material. On the other hand, the assumption that the word refers to Miletos, to which Patmos belonged in Antiquity, however tempting, is not adequately supported by historical circumstances, since in the Early Christian period new administrative units had taken form within the borders of the Byzantine Empire.

The basilica to whose pavement the dedicatory inscription belonged must undoubtedly have been a well-known and important shrine of the island, since it was readily brought to mind by the tribune in his supplication when he was threatened by danger. Therefore, it is likely to be the one dedicated to Saint John the Theologian, erected on top of the ruins of the ancient temple of Artemis; its remains once dominated the site of the monastery and were recorded in the inventory of the island signed by the *kritēs* and *anagrapheus* Nikolaos Tzanzes, in August 1088, before it was handed over to Hosios Christodoulos.

One definite piece of archaeological evidence concerning the basilica is the *enkainion* inscription, which mentions a bishop Epithymetos (Fig. 5). It was discovered in the pavement of the nearby church of Hagios Nikolaos tou Tallara and is now on display in the museum of the monastery of Saint John the Theologian. Among the various reused Early Christian architectural members that have been preserved in conspicuous parts of the monastery -column shafts, piers, capitals, mullions, panels from sanctuary screens- or hidden in unexpected places in churches and houses of Chora, must be relics of that basilica which, in its day, must have enjoyed the

fame and glamour of an important shrine in the Aegean.

If the reported church of the glorious Apostle John is identified with Paul's basilica, then there must be little distance in date between the two inscriptions since, until the time when the tribune implemented his vow, the church -entire, or in part- was apparently still unpaved. The inscription was dated by Anastasios Orlandos to the 4th century, but under the light of fresh data, a shift of the date to the 5th or even the 6th century should not be excluded.

Secure archaeological evidence from the basilica of Saint John the Theologian is its boundary mark (*horos*), also on display in the monastic museum (Fig. 6). Comparison of the letters to those of the *enkainion* inscription shows such affinity between them in form and style that their attribution not only to the same period but to the same craftsman can be made with confidence (Fig. 7). The identification of the boundary mark of the lost basilica, scattered architectural elements of which can be tracked now only as reused *spolia*, is extremely important for the history of Patmos. The erection of a basilica dedicated to Saint John the Theologian on the island where the apostle and evangelist was once active must have been an important event, attracting donations for its completion in fulfillment of particular vows.

Apart from the archaeological documentation of the basilica, the two Patmian inscriptions mention bishops Epithymetos and Melitios, unknown to surviving Early Christian sources; therefore, they provide valuable information for the historical study of the island and call for a reexamination of the data. The existence of a bishopric on Patmos may not be mentioned in the written sources, but nevertheless it would be reasonable to suppose from the inscriptions, with some reservations due to the absence of solid evidence, that at least during the 5th and 6th centuries, Patmos may have had its own see if it did not belong to one of the nearby bishoprics of Leros or Samos. Its bishops, with the contribution of their flock and the support and generosity of wealthy laymen or state officials, could have worked for the establishment and embellishment of the church erected to honour Saint John the Theologian, the beloved disciple of Christ.

*Dr Archaeologist
Hellenic Ministry of Culture and Sports
Ephorate of Antiquities of Dodecanese
kefaladina@yahoo.gr*